

ՆԻԻԹԵՐ 4. ՊՈԼՍՈՅ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՒԵՀԻԿ ՍԵՌԻ ՄԸ ՍԿԻՋՐԸ, ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԵՒ ՎԵՐՋԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Բ.

(Շարունակութիւն)

Բայց այս գլուխը փակելէ առաջ կ'ուզենք հետեւեալ դիտողութիւնն ալ ընել «Ճեմարանի» խոսվութիւններու մասին:

Սեղանաւոր Ամիրաններու եւ էս-նաֆներու միջեւ տեղի ունեցած սոյն կռիւներու ատեն՝ նախայարձակ կողմը Ամիրաններու դասակարգը եղած է միշտ:

Ստորեւ կ'ընդօրինակենք աղտոտ ոճով խմբագրուած եւ կռուի ազդանշանը տուող թուցիկներու առաջինը՝ Սար-րաֆ Ամիրաններու կողմէ էսնաֆներու ուղղուած եւ որուն հեղինակը եղած է վերոյիշեալ Պուէտ Խաչատուր Մխա-քեան, համբաւաւոր գրագէտը:

Մեր մինչեւ հիմա գիտցածին համեմատ, այս վերջինը միայն «բարձր գրականութիւն»ը մշակած էր, բայց այս թուցիկը ցոյց կուտայ որ այդ փողոցային սեռին ալ ձեռք գարկած էր: Իբր գրական հետաքրքրական նմոյշ մը՝ յարմար դատեցինք Մխաքեանի այս գրութիւնն ալ զետեղել հոս, աւելցնելով միեւնոյն ատեն որ, ասոր իբր պատասխան գրուած է մեր նախորդ յօդուածին մէջ յիշատակուած ոտանաւորը, որուն մէջ օրուան Պատրիարքը, Ամիրանները եւայլն անխնայ խայտառակուած են:

Սարրաֆներու կողմանէ էսնաֆներուն

1. Ճեմարանը Իւսկիւտարու,
Գլ. Խախայն վերակացու.
Որ կ'անուանի գիրն Իզմիրու(1)
Թաթթօ ձէպպար Լաղիստանու:
2. Յակոբիկը Մանուէլեան,
Խալֆայ Ամիրային փեսայն,
Ինքզինքը կը պարծենայ
Իւսկիւտարու Աստուածաբան:
3. Կարմիր Կիրակիին օրը,
Ժողովք բրաւ Ճեմարանը,
Երեք հարիւր ռամիկ մարդիկ,
Որ նա՛ գլուխն էր Ումէտը(2):
4. Հո՛ն քարոզեց շաներեսը,
Այն կեղծաւոր Յակոբիկը.
«Զէ՞ք մեղքընար այս մարդիկը,
«Պիտի գոցվի Ճեմարանը...»:
5. Մեր Ամիրայ իշխանները,
Շատ ոխ ունին իրենց սիրտը.
Աներոջը Ամիրային
Փճացնեն շինած շէնքը:
6. Հոն Սիւնիկիւծիւ Պաղտասարը(3),
Այն պատկերհան սեւ Ումէտը,
Քոթիկ զիւլիւրա Միքայէլը,
Գրգուցին չար ժողովրդ:
7. Զափխըններուն թէստէ պաշին,
Այն Իսկէնտէր Մեխանաճին,
Եւ ատէփսիկ Ալէմաղղին,
Այն Ռափայէլ րէսիմճին
8. Առին թուղթ մը ինկան օրթան,
Մէօհիրլէմիշ ընող ո՞վ կան,
Թող համարձակ ելլան օրթան,
Իշխաններէն թո՛ղ չի վախնան:
9. Խենթ Անդրէաս, քեօռ խույտճին,
Եղիազար բիս թօաֆճին,
Քաղաղ Թաղուր բորչվատճին(1)

(1) Խաչատուր Մխաֆեան եւ Պարտիզպանեան:

(2) Սիւնիկիւծի պաշի Պաղտասար Աղա.

(3) Պէհգատ Ումետիկ, նկարիչ:

Շուտ մը թուղթին մէօհիւր զարկին :

10. Ասոնք եղան չար օրինակ .
Իրենց լեզուով միշտ համարձակ,
Ժողովրդոց մէջ ձրգեցին
Խռովութիւն, աղմուկ եւ կաղ :
11. Բայց այդ չար բանը ժողովին,
Հասաւ աղանջը Պատրիարքին,
Եւ միւշթէչար Պօղոս արհին
Բերել տուաւ դանոնք առջին :
12. «Այդ ի՞նչ է քի դուք բերէք,
«Կիրակի օրը ժողովեր էք,
«Ճեմարանը ճէմ եղեր էք,
«Թուղթ մը գրեր ու մօհրեր էք :
13. — «Ճեմարանը չի գոցվելու,
«Եւ օրէ օր շէրէֆ տալու,
«Իրատ մատրաֆը նայելու,
«Ժողովեցանք խարար տալու :
14. «Մինչեւ հիմա Աղաները
«Կը հոգային պակասները .
«Ասկէ ետեւ էսնաֆները
«Պիտի նային ամէն բանը :
15. «Ազգին այսքան զուրուշները,
«Կերեր էին իշխանները .
«Պիտի նայինք թէֆտէրները,
«Կուզենք ասոնց հիսապները :
16. «Հիւանդանոց ու Տնանկը,
«Դպրատուններ ու Որբերը,
«Եկեղեցին ու վանքերը,
«Կուզենք ասոնց հիսապները» :
17. Ըսաւ Պօղոս արհին պայծառ .
«Դուք ո՞վ մարդիկ, չէ՞ք ամէնար .
«Աստուծմէ ալ չէ՞ք մի վախնար
«Որ բերէ քեզ այդ ժողով չար :
18. «Ամիրայից ա՛յնքան ջանքը,
«Առատ տուրքը ու բարիքը,
«Մոռցըվելու բանե՞ր է մի
«Անոնց այնքան երախտիքը :
19. «Քանի՞ փորձանք, քանի՞ մեծ ցաւ
«Ազգին գլխուն պատահեցաւ .
«Ամիրայից այսքան ջանքը
«Ասոնց ամէնքը տէֆ բրաւ :
20. «Քանի՞ ժամեր, քանի՞ վանքեր,
«Հիւանդանոց, դպրատուններ,
«Մինչեւ հիմա որ շինվեցաւ,
«Որո՞ւն ջանքն է, դուք չէ՞ք գիտեր :
21. «Փոխան այսքան բարիքներու
«Շնորհակալութիւն տալու,
«Ելեր հիմա կը յանդգնիք

«Հայհոյելու, զրպարտելու :

22. «Հեթանոսաց ազգին եղանք
Ամէն կողմէ խաղբ խայտառակ .
Ո՛չ սէր ունիմք, ո՛չ միարան,
Ո՛չ խղճմտանք եւ ոչ հաւատք» :
23. Երբ լսեցին այս խօսքերը
Հոն երթցող պարսնները,
Խռովեցան, բորբոքեցան,
Ինկան շուտ մը չարշինները :
24. Պանարմացի Օհանէսը,
Փխ թօաֆճի սեւերեւոր,
Եւ դիվիթի կիւզէլ ըսված
Թէլպիս(1) Գեւորդ շաներեւոր :
25. Թէրթիպ բրին այս չարիքը
Ճեմարանի աղաքները,
Եւ արդուհալ տրվին մէկտեղ
Թաղաւորին ուրբաթ օրը :
26. Խուզխունճուխի վարդապետը,
Այն Օհանէս անհաւատը,
Խռովարար հէ՛մ կեղծաւոր,
Հէ՛մ սուտղրուց անօրէնր .
27. Ճեմարանի դաս տըվողը,
Տէր Օհանէս ըսուած գողը,
Աստուածարան պարծենցողը,
Հաւատ օրէնք չունեցողը .
28. Ասոնք մէկտեղ բսկըսեցին
Իխտիլալ տալ ժողովուրդին .
Խեղճ միամիտ էսնաֆները
Ութը հաղար հոգի կային :
29. Էսնաֆներուն գլխաւորը
Կանչեց կրկին Պատրիարքը .
«Արդուհալին միտքը ի՞նչ էր
«Որ տրվեր են աղաքները» :
30. Ըսին ասոնք միաբերան .
«Մենք չենք գիտեր, հա՛յր պատուական,
«Մեր մէջը շատ ուամիկներ կան,
«Որ ինչ բոն կը հաւատան» :
31. Եւ Միսաքեան Խաչատուրս,
Ո՛չ թէ ազգին այլ Ամիրայից
Երախտագէտ ըլլալովս... (2)
(Ընդօրինակուած մեր քովը գտնուած ձեռագրէն : Տե՛ս նաեւ Անուխան հաւաքածոյ :

(1) Սրիկայ :

(2) Այս վերջին մասը ամաւարտ կը թուի, հաւանօրէն կը պակսի տող մը :

Մեզի անընդունելի կը թուի որ Միսաքեանի պէս մեծ գրագէտ մը այս խայտառակ ու տանաւորը շարադրած եւ այս վերջին տողերը մանաւանդ գրած ըլլայ : Թերեւս ուրիշ մը գրած է եւ անոր վերագրած են : Ծ. ԽՄԲ .

(1) Կաշառակեր :

Գ.

«Ճեմարանի» կռիւներու ատենէն կը սկսի Ամիրաներու բուն զիրար հարուածելու շրջանը: Ճարտարապետ Ամիրաները ու սարքաֆի Ամիրաները իրարու ոխերիմ թշնամիներ դարձած էին: Որովհետեւ «Ճեմարանը», իբր յղացում եւ գործ ճարտարապետներու խմբակին, սեղանաւորներու ատելութեան առարկան եղած էր: Այս ատելութիւնը հետզհետէ անձնական թշնամութեան յանգեցաւ: Միւս կողմէ՝ սեղանաւոր (սարքաֆ) Ամիրաներն ալ հաշտ չէին իրարու հետ եւ զիրար չէզոքացնելու եւ տապալելու կ'աշխատէին անդադար ուղղակի կամ անուղղակի միջոցներով:

Կ. Պոլսոյ Հայութիւնը, խռովութիւններէ պարտասած, ինքզինքը այս միջոցին նուիրեց կրթական գործին: Եւրոպա զրկուած երիտասարդներ կը վերադառնային հետզհետէ եւ գլխաւոր ոյժը կը կազմէին այն խմորումին որ պիտի պատրաստէր ու հաստատէր ապա Ազգային Սահմանադրութիւնը 1860ական թուականներուն, երբ արդէն Ամիրաներու արեւը մարը կը մանէր եւ փառքը կ'անհետանար արագօրէն, իրենց իսկ ձեռքով:

Այս ժամանակամիջոցին էր որ օր մը (15 դեկտեմբեր 1852) յանկարծ երեւցաւ թուուցիկ մը, միեւնոյն գոհճիկ տեսակէն, բայց միակը իր տեսակին մէջ որ երբեք երեւցած ըլլայ հայ գրականութեան մէկ ունէ շրջանին:

«Ճեմարանի» կռիւներու ատեն գրի առնուած բոլոր «Ոտանաւոր»ները գրութաւոր շարժառիթ ունեցած են ընդհանուրին շահը եւ ազգին օգուտը, թէեւ նաեւ անձնական կիրք եւ ատելութիւն, նոյնպէս նախանձ՝ իրենց գերը ունեցած են որոշ չափով ատոնց յօրինումին մէջ:

Բայց այս նորօրինակ, աղտոտ ու

զարչելի գրութիւնը, համակ անձնական թշնամութեան եւ քինախնդրութեան արդիւնք, իր կէտ նպատակին ունեցած է լոկ վատօրէն հարուածել, աղարտել պատիւը եւ արժանիքը ազգասէր եւ ուսումնասէր, վերջին աստիճան վեհանձն անձնաւորութեան մը, որպիսին եղած է Մկրտիչ Ամիրայ ձէզալիըլեան:

Սոյն վարնոց «Ոտանաւոր»ին հեղինակին ու իր խորհրդակիցներուն սրտին թոյնը, ժահըր ա'լ աւելի ցայտուն կերպով կը ցոլացնէ այն պարագան որ վերոյիշեալ Ամիրային անվերականգնելի կերպով անկումին իսկ վաղորդայնին գրի առնուած է ան, երբ ձէզալիըլեան ոչ միջոց ունէր եւ ոչ կարողութիւն յարմար կերպով պատասխանելու իր ոտխներուն եւ ինքզինքը պաշտպանելու:

ՄԿՐՏԻՉ ԱՄԻՐԱՅ ՁԷԶԱՅԻՐԼԵԱՆ

Ահաւասիկ վատութեան այս գլուխգործոցը, որուն հեղինակը, ամիրայական պնակալէղ մը եւ շատ կարելի է դրական ծանօթ դէմք մը, պէտք է փրնտուել ճարտարապետ կարապետ Պալեան Ամիրային հացկատակներուն մէջէն, ու

բողհետեւ յիշեալ «Խալֆայ Ամիրայն»
ամենէն մեծ եւ ամենէն ոխերիմ թշնա-
մին եղած է Մեծ Եղարքոս Բէշիտ փա-
շայի սեղանաւոր ձէգայիրլեան Մկրտի-
չին:

Կ. Պոլսոյ ձէգայիրլեան Ամիրային
Քշնամիներուն կողմանէ գրուած

1. ձէգայիրլի Զատէն փէք շատ յիշեցին,
Թէրպիյէ ըլլայ տէյի Պուրսա քըշեցին.
Տիրայէթլի գիտնալով առաջ քաշեցին.
Վերջապէս Զարպիսանան ծակը կըտտեցին:
2. Խեղքը տեղ ընել տրվին ըրին Ամիրայ.
Օտան խենթով լեցուն սալթ թիմարխանայ:
Իհսան շատ ըրէ - կ'ըսեն - հէյ մեծ Ամիրայ.
Հիչ չէր մտածեր քի չունիմ Զարպիսանայ:
3. Նափիլէ տեղն է եղեր ըրած իհսանն,
Մաքսերուն թէնդիլ կ'ընեմ տէյի առեր էր
Համըն.
Խենթերուն հետ կը խորհէր իր տիպսիլ բանն,
Հինտխտան Հասուցին իր թօփին ձայնն:
4. Չորս հինգ եազըճի, հինգ վեց տիրեթթօռ,
«Մեծ աղգապետ ես» կ'ըսէին, կ'ընէին շատ
դօռ.
Փայթօնով կը բերէին խանը շարաթն երեք օր,
Խեղքը միտքը կուրցած, երկու աչքը քեօռ:
5. Անխելք տիրեթթօռք, շաշիւն եազըճիք,
Խեղճ Մկրտիչն բացը հանեցիք:
Իր տունը աւերելով՝ ձերը շինեցիք.
Կիլիի եղած էսարաներն օրթան հանեցիք:
6. Փէք շատ չէրէֆ տրվաւ նոր շինած խանին,
Այթմիկ արզու կ'ընէ Զինիլի խանին.
Աշխարհս մաթ մնացին իր թօփին ձայնին.
Շատ խընանէթ է եղեր Տէրութեան մալին:
7. Եալը մը կը շինէր, չկար նմանը,
Ամերիքայ Հասաւ իր մեծ համբաւը:
Տեսնեմք ո՞վ պիտի վայլէ նոր փառլախ խա-
նը,
Ասլա չէր մտածեր իր բռնած բանը:
8. Զէր եկեր քու միսալրդ ի մէջ աղգերնուս.
Փէք շատ խաստ ըրիր մինչ ի հոգինուս.
... նեցին մարիկըդ, կըտտեցին մահալուս.
Բէգալէթ բերիւ սէֆիլ աղգերնուս:
9. Փայթօնով պարտող փառլախ Ամիրան,
Փսթիկը պառկեր է հիմա Զարպիսանան:
Ամէնքը կը կանչեն քի ի՞նչ ըրիր փարան.
Մահալուսը տարած օրերնին կը քալէր ետեան:
10. Պուռուխը Յակօր կ'ըսեն, չափիւն շան
տրդան,
բան.

Հատարդ հիտապարդ է, կ'ըսէր, ունեցած փա-
րան,

- Հիմա թօփ որ նետեց, իր պոչըն մնաց արան:
11. Լիմօնճի օղլու կ'ըսեն, տիրէթթօռ աղայ,
Լիմօնդ ծախէ պէ՛հ հէյ Ստեփան աղայ.
Ֆրանսըդ աքըլլը Աղաթօն աղայ (1),
Շուտով աղատեցար դուն Սահակ աղայ(2):
12. Ամբարտաւան մտօք բէք շատ բարձրացաւ,
Սաղայէլին նման անդունդը անցաւ.
Բոլոր տալիսաւուններուն բանը լմնցաւ
.....
13. Հօրը դերեգմանին վրայ մասրաֆ շատ ը-
րաւ,
Ամբարտաւան շունը տուվան ալ չառաւ:
Երնէ՛կ մեռնողին քի, չի տեսած մեռաւ.
Բարկացաւ Աստուած նազարն ետ առաւ:
14. Ծերունի մայրը կը կանչէ «Ո՛ւր տարին
տրդաս,
Բարի էր չի ծնէի այս անգէտ խախաս,
Շատ տէրտ ու խոցեր ձգեց իմ վրաս,
Երանի իր հոգոյն, թէյ մեռաւ աղաս»:
15. Ն. Ֆ. զն էր որ քեղ օրթայ հանեց (3),
Արապխտանու կէօմրիւկներն քու տունդ աւ-
րեց:
- Հազգի ըսուած շունը քեղ գլխէ հանեց.
Զաստուածդ Նափըզն էր օր մարիկըդ ... նեց,
16. Հիմա կուլայ կ'աղայէ: «Այս ի՞նչ էր ըրի,
Տալիսաւուխի խօսքերուն մտիկ շատ ըրի:
Հօրս թողած տօլապին ալ խանահաթ չըրի,
Ինծի ցատկէ ըսողին տընակը աւրի»:
17. «Գիտցայ քի պիտի մնամ տայմա Ամիրայ,
«Մահալուսը պառկելով տիպս եղաւ եարա:
«Ջուրի պէս կը խարճէի ոսկի ու փարայ,
«Հիմա ձուն գլխուս, չը մնաց թըռաշի փա-
րայ»:
18. Բռնած գործերն էր պուլաշըխ բնթի.
Ամբարտաւան խեղքով՝ ըրածն էր խենթի:
Ասլա չէր հաւնէր օր մը՝ ուրիշի խեղքի,
«Պուռուխը» ներուն մարն ալ կը ք... պէլքի:
19. Անթիւ վաստակ ըրիր, ի՞նչ ըրիր փարան:
Սնխելքութեամբ բռնեցիր, դուն գացիր ա-
րան:
Ուտողներուն ամէնն ալ էլէրնին տարան,
Ա՛լ չե՛ս կրնար դանալ այս բանին չարէն:
20. Ալթուն էֆէնտի կ'ըսեն Մըսթայ քէֆէրէն,
Տիրեթթօռ ըսվեցաւ մաքսերուն վրան,
Պուռուխըմիլ էր եղեր իփսիլ շան տրդան,

(1) Մկրտիչ Աղաթօն: (2) Սահակ Ապրօ:

(3) Նափիլ փաշա:

Մահապառն մտած օրն կ'աղերսէր «ո՞ր է մեր Աղան»:

Ի Կոստանդնուպոլիս 15 դեկտեմբեր 1852 (Ընդօրինակուած մեր քովը գտնուած ձեռագրէն: Տե՛ս նաեւ Անուխեան հաւաքածոյ):

Այժմ կարգը եկաւ քանի մը տեղեկութիւններ տալու այս անիրաւուած մեծ մարդուն վրայ:

ՄԿՐՏԻՉ ԱՄԻՐԱՅ ԶԵՉԱՅԻՐԼԵԱՆ

Մկրտիչ Ամիրային բուն մականունը Հովուեանց է:

Այս ազգատոհմին ծագումը կը տարուի դէպ ի շատ հին ժամանակներ, յիշեալ Ամիրան փառաբանողներուն կողմէ: Այսպէս Յովհաննէս Հիսարեան որ ձէգայիրլեանին տունը ուսուցիչ եղած է, իր «Բանասէր» հանդէսին մէջ (1851) Յուլիս, թիւ է: էջ 318) հետեւեալ տեղեկութիւնները կուտայ մեզ այս մասին որոնք ամէն պարագայի մէջ մեծ ստուգութեան կարօտ են. որովհետեւ կարգ մը Ամիրաներ իրենց ազգատոհմին պատմութիւնը միեւնոյն ձեւով գրել տրւած են՝ իրենց հացկատակ «պատուելի»ներուն եւ անպատճառ իշխանական ծաղում մը ունենալ ճգնած եւ կամ այնպէս հաւատացնել ուզած են:

«Աւանդութեամբ կը պատմեն թէ Կիրիկեցւոց պայազատութիւնն իսպառ ջնջուելէն ետեւ, Անի քաղաքին գաղթականներէն սերեալ Պունեաթ կամ Պունիաթ անունով իշխան մը՝ Սերաստիայի մէջ կուգայ իր բնակութիւնը հաստատելու եւ անժառանգ ըլլալուն տաներէց քահանային խորհրդովը Հայոց նախարարազն ցեղերուն մէկէն պատանի մը որդեգրելու կը յօժարի: Այս պաշտօնը գործադրելու քահանան յանձնառու ըլլալով, դէպ ի Վան քաղաքը ճանապարհորդութեան կ'ելլէ, ուր Արծկէացի որբ պատանի մը ձեռք կը բերէ՝ Պուղամ կամ Ապուղամրի անուն, որուն վեհանձն չարժուածքն եւ բնաւորութիւնը

նր ապացոյց էին իր ազնուականութեանը:

«Ուստի պատանին հետը առած կը դառնայ ի Սերաստիա: Պարոն Պունիաթ շնորհակալութեամբ կ'ընդունի իր որդեգիրը ու մեծ սէր կը ցուցնէ վրան եւ քանի մը տարիէ ետեւ կ'ամուսնացնէ:

«Այս միջոցիս Սուլթան Սէլիմ եւ վուզին դէպ ի Պարսկաստան Շահ Իսմայիլ թաղաւորին վրայ ըրած արշաւանքէն վախնալով՝ Պ. Պունեաթ չուզեր Սերաստիայի մէջ մնալ. ուստի կը քաշուի Ակնայ երկիրը, ուր քաղաքին մօտ գիւղ մը կը հաստատէ իրեն բնակութեան համար, որուն անունն ալ իւր որդեգրին անուամբը Ապուղամրի կը դնէ որ ժամանակ անցնելով Ապուլեիսի փոխուած է: Ծերունի Պ. Պունեաթը զինքը կատարեալ երջանիկ պիտի համարէր աս վիճակին մէջ թէ որ Պ. Պուղամէն ծնած զաւակները ողջ մնային: Բայց ասոնց խանձարուրն միանգամայն պատանքն կ'ըլլար, բաց ի վերջինէն, որուն անունը դրին Հովիւ ի յիշատակ ազգատոհմին Հովուեանց:

«Ահա այս Հովիւը երկրորդ նախահաւ կը համարուի Հովուեանց զարմին, որուն ութերորդ թոռն է ձէգայիրլեան Մկրտիչ Ամիրան՝ որդի ի հօրէ կարգաւ. ասանկ, Պ. Պուղամ, Հովիւ, Թորոս, Հովիւ, Սարգիս, Թորոս, Սարգիս, Յովհաննէս Ամիրայ (մականուանեալ (ձէգայիրլի), Սարգիս Ամիրայ եւ ասոր որդին է մեծապատիւ Մկրտիչ Ամիրայ»:

Այս մտացածին կամ ճշգրիտ ազգարանութեան վրայ մենք ալ մեր լսածին համեմատ հետեւեալը կ'աւելցնենք:

Վերոյիշեալ Յովհաննէս Ամիրան, Մկրտիչ Ամիրային մեծ-հայրը, ժամանակին ծովակալ (Գափուտանը Տէրեա) ձէգայիրլի Հասան փաշային սեղանաւորը եւ խորհրդատուն եղած է. այնպէս որ «ձէգայիրլին մարդը» մակդիրը

տուած են եղեր այդ Ամիրային, որուն տղան Սարգիս Սարրաֆ՝ սկսած է իրր ընտանեկան մականունն դործածել զայն:

Սարգիս Ամիրայ մեծ կարողութիւն մը չէ թողած իր զաւկին. Մկրտիչ Ամիրայ իր հօրմէն միայն «տօլապ» մը (լուծալափոխի ապակեղարան) ժառանգած է Կ. Պոլսոյ Չինիլի խանին մէջ:

Կենսագրական Գիծեր: Նկարագիր:

Ճէզայիրլեան Մկրտիչ Ամիրայ ծընած է Խասգիւղ՝ 1805ին: «... Հազիւ 10 տարեկան էր երբ իր հայրը կորսնցուց. բայց ինք ի բնէ ուշիմ՝ սկսաւ ուսման հետեւիլ եւ իր նախնական կրթութիւնը ստացաւ իր ծննդավայրին մէջ, այն դպրոցը՝ որ յետոյ իր հոգածութեան միակ առարկան դարձաւ: Վարժարանը թողլէն ետք սկսաւ սեղանաւորական գործերով զբաղիլ, ապա կառավարական պաշտօնեայ եղաւ եւ հետզհետէ իր ուշիմութեամբ եւ դիրքով մաքսի յանձանձող անուանուեցաւ, շարունակելով հանդերձ իր սեղանաւորական գործերը»: (Յիշատակարան, Պրակ Բ. էջ 26 Վ.Գ. Զարդարեան, Կ. Պոլիս 1909): Կառավարական բարձր պաշտօնատարներուն հետ վերջին աստիճանի լաւ վարուող, թրքերէնի եւ հայերէնի բաւական հմուտ անձ մ'էր ինք: Իր գործի մտրգու հանճարեղ խորհուրդները միշտ դնահատուած են թուրք աւագանիին կողմէ:

Նետուող, յանդուգն, ձեռներէց ու գի մը ունէր Ճէզայիրլեան: Հպարտ էր եւ փառասէր, բայց միեւնոյն ատեն խիստ վեհանձն, եւ բարեսէր, շոյլ ըլլալու աստիճան. իր փառասիրութիւնը խթան մը եղած է իրեն յաջողելու մեծ չափով եւ հռչակ հանելու:

Բայց իր ամենամեծ պակասութիւնը զինք չըջապատող հացկատակներու, չողոքորթներու վրան կոյր փտահութիւն ունենալը եղած է: Այս պնակալէզ-

ները Ամիրային վստահութիւնը չարաչար գործածելով հարստացած են գրեթէ ամէնքն ալ եւ անոր անկումին լքած են զինքը բոլորովին առանց երախտագիտական դոյզն պարտականութիւն մը կատարելու: Ասոնք՝ շոյած, փայփայած են միշտ իր նկարագրին տկար կողմերը: Անդադար կրկնած են իրեն թէ ինք իշխանական ազգատոհմէ սերած է, թէ եւ իրենք ալ ասոր հաւատացած չեն բնաւ:

Իրմէն նպաստաւորեալ եւ պաշտպանեալ երկու ծանօթ անձեր, Աշնան Պօղոս էֆէնտի եւ Խօրասանճեան Պետրոս չողոքորթած են զինքը ամէն առիթով: Այսպէս՝ Կարապետ վրդ. Շահնազարեանը դատող ժողովին մէջ որ տեղի է ունեցած Տատեան Յովհաննէս Պէյի տունը 20 ապրիլ 1851ին (Հ.Տ.), Ճէզայիրլեան Ամիրայ հազիւ թէ բերանը կը բանայ խօսելու, Աշնան Պօղոս կը կրկնէ անդադար «Ճէզայիր (գոհար), էֆէնտի, ճէզայիր, լաֆ տէյիլ, ճէզայիր»:

ՊՕԳՈՍ ԱՇՆԱՆ

Միեւնոյն ժողովին մէջ երբ Ամիրայ գրգռուած հետեւեալ խօսքերը կ'արտայայնէ.

«... Քանի մը «մուրտար» (աղտոտ) «ֆիթնէ» (խառնակիչ) մարդիկներու համար ի՞նչ է սա, քանի՞երորդ անգամն է որ ազգը տակնուվրայ կ'ըլլայ. քանի՞ հեղ հրամանոցդ հետ խօսեր եմ, կտրապետ Ամիրայ (Պալեան), աչքերներուս առջեւ ունենամք ազգին խեղճութիւնը ու յետոյ ատանկ բաներու աչք բանանք: Տէֆ ընենք տա ուղուբսուզ մարդիկները ազգին մէջէն, միլլէթձէ մէկ ըլլանք հանենք մէջերնուս մէկ մէկ գեղ տանք, երթան նստին. ի՞նչ մասրաֆ որ ըլլայ թագաւորին սայէէն ես կը տեսնամ: Ի՞նչ ըրին այդ մարդիկը մինչեւ հիմա (ձեռքը դէպ ի գրպարախէներուն տանելով) ինչերնի՞ն տեսանք, պատճառած խռովութիւններէն զատ երկու հեղ «ձեմարան» բացուեցաւ, այսքան հազար քէսէ ստակ գնաց, ի՞նչ հասըլ եղաւ: Ինչո՞ւ ես հիմայ տարին հարիւր հազար զրուշ խաւրեմ Եւրոպա...»: Այս խօսքերուն վրայ Խորասանձեան Պետրոս աղա (յետոյ Ամիրայ) եւ Պօղոս Աշնան, անմիջապէս Մկրտիչ Ամիրային ծունկերուն փաթթուելով կ'ըսեն միաբերան «Մի՛, մի՛ խըրս ելլաք, էֆէնտիմ, քէֆսիզութիւն կը բերէք ձեզի»: (Միջնադարեան Ատեան մը. «Արեւելեան Մամուլ», Իզմիր 1875 Յունիս, Օգոստոս, էջ 223 եւ 294):

Մ. ձեգայիրլեան՝ ուսումնասէր եւ գրասէր:

Բայց ինչ որ այս եզակի մարդուն նկարագրին յատկանշանական մասը կը կազմէ, ա՛յն ալ ժամանակին ուսումնական անձերու հետ մտքի հաղորդակցութիւնը սիրելը եղած է: Իր շուրջը խըմբուած էին (1849) Խասգիւղի մտաւորականներէն Նիկողոս Հովեան, Տօքթ. Փոփովիչ, հունգարահայ բժիշկ մը, Գրիգոր Ծափճաֆեան, Մկրտիչ եւ Յարութիւն Մոմճեան եղբայրները, Յով-

հաննէս Հիսարեան, Գրիգոր Աղաթօն եւ Գէորգ Սթիմարաճեան: Այս վերջին երկուքը պաշտպանեալները եղած էին ձէգայիրլեան Ամիրային եւ իր ծախքովը Ֆրանսայի մէջ երկրագործութիւն սորվելէ յետոյ վերադարձեր էին Կ. Պոլիս:

Այս հպարտ եւ ուրիշին խորհուրդին շատ անգամ չանսացող մարդը մտաւորականներու կարծիքը կը յարգէր եւ օգտակար դատածը կը զործադրէր անյապաղ, առանց ծախքի խնայողութեան եւ լիարուռն դրամ կը վատնէր իշխանաբար: Ուսմունքի կարեւորութիւնը շատ լաւ ըմբռնած էր ինք:

Խասգիւղի Ներսէսեան վարժարանը մանաւանդ իր մասնաւոր հոգածութեան առարկան եղած է:

Նիկողոս Զօրայեան՝ որ վերոյիշեալ մտաւորականներու խումբին մէջ մտած է 1849ին, առաջին օրէն իր գործակցութիւնը բերած է Ներսէսեան վարժարանին աշխատողներուն, երկու օրուան մէջ ներկայացնելով կրթական ծրագիր մը: Ամիրան հինգ օր պայմանաժամ տուած էր իրեն եւ Գ. Սթիմարաճեանին:

«ձէգայիրլեան Ներսէսեան վարժարանը վերաշինելէն ետք (1836-1838) կը ձեռնարկէ բարեկարգութեան. վարժարանին նախակրթական մասին մէջ իրերավարժութեան եղանակաւ դաս տրուիլ կը սկսի, իսկ ուսումնարանի աշակերտներուն՝ ֆրանսերէն եւ իտալերէն լեզուները կ'աւանդուին ինչպէս նաեւ զանազան ուսմունքներ: Բաց ի մասնաւոր իտալացի դասատուէ մը, կը դասախօսէին նաեւ Եզեկեան Յովհաննէս վարժապետ, Յովսէփ Վարդանեան (յետոյ վարդան փաշա), Ֆիզիկա Պօղոս եւ Տ. Սահակեան Յովհաննէս:

Տ. Գէորգ Արծրունի, հայկաբանութեան եւ տրամաբանութեան դասախօս, Ամիրային կողմէ վարժարանին տեսուչ

կարգուած էր. իր յորդորներուն շնորհիւ վարժարանին ծախսերուն ամէն ամիս Ամիրան 10,000 զրուշ կը վճարէր: Դժբաղդաբար այս փայլուն վիճակը հազիւ 19 ամիս տեւած է, որովհետեւ հետեւեալ միջոցէպէս բոլորովին վշտացուցած է բարեսիրտ Ամիրան:

«Մկրտիչ Ամիրայ խնջոյք մը կուտայ իր տան մէջ եւ կը հրաւիրէ բոլոր Ամիրաները բաց ի Պալեան Կարասպետ Ամիրայէն: Խնջոյքէն ետք բոլոր Ամիրաները դպրոց կ'ելլեն, հոն ճառեր կը խօսուին հայերէն, ֆրանսերէն եւ իտալերէն լեզուներով ու դաստիարակութեան կարեւորութեան վրայ բանաստեղծութիւն մը կը կարդացուի եզեկեան վարժապետէ յօրինուած. բնագիտական փորձեր կ'ըլլան եւ մոզական լապտերով ներկայացում մը կը տրուի: Ասոր վրայ Ամիրաները կ'ըսեն որ այս դպրոցը աշակերտներուն մոզութիւն կը սորվեցնէ եւ ամիս մը ետք ազգին երեւելիները Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցին ժողովուելով կը հրաւիրեն նաեւ Մկրտիչ Ամիրան եւ դիտողութիւն կ'ընեն որ ներսէսեան վարժարանին մէջ անհաւատութիւն եւ օտար լեզու կը սորվեցնեն: Մկրտիչ Ամիրայ այս ամբաստանութեանէն չափազանց վշտանալով կը կանչէ Արծրունի Տ. Գէորգը եւ Հովեան Նիկողոսը ու կ'ըսէ թէ «Մինչեւ այս ամսագլուխ վարժապետներու եւ վարժարանին բոլոր ծախքերը զացէք սենեակէս առէք, այլ եւս վարժարանի վրայէն իմ խնամատարութիւնս վերցուցած եմ...» Այսպէսով ձէզայիրլեանի այնչափ դժոգութիւններով հաստատած եւ բարեկարգած վարժարանը իր փայլուն վիճակէն կ'իջնէ աննախանձելի դրութեան մը»:

(Յիշատակարան, Պրակ Բ. էջ 26-27 վ. Գ. Զարգարեան, Կ. Պոլիս 1909):

Ձէզայիրլեան Ամիրայ իր ծախքով 1840ին Գրիգոր Աղաթօնը (1823-1868)

կրինեօնի երկրագործական բարձրագոյն վարժարանը ղրկած է: Աղաթօն 1840ին Կ. Պոլիս դարձած եւ 1848ին Թուրքիոյ հանրային շինութեանց նախարար անուանուած է:

Ասկէ զատ Ամիրան ուրիշ երիտասարդներու ալ ուսման ծախքերը հոգացած է, թէ՛ Եւրոպա ղրկելով եւ թէ՛ հոս իր աչքին տակ կըթելով զանոնք, զոր օրինակ Գ. Սթրմարաճեան եւ Յ. Ամասեան, որոնք Ամիրային շնորհիւ «Կռինեօնի» վարժարանէն չըջանաւարտ եղած են:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱԹՕՆ

Ինք՝ ազատամիտ գաղափարներով տալուորուած՝ լուսաւորեալ անձ, հակառակած է միշտ շատ մը հինգլուխ Ամիրաներու: Իր ազգին օգտակար ըլլալ ջանացած է, զգացած է ուսմունքի կարեւորութիւնը եւ իր բարերարութիւնները դէպ ի հոն ձգտած են առաւելապէս:

Մկրտիչ Ամիրայ շատ գրասէր էր եւ ձեռքէն եկած բարիքը չէր զլանար երբ իրեն գիմում մը ըլլար՝ օգտակար գիրք մը հրատարակելու: Իր նախասիրած գիրքը Նարոլէօնի կենսագրութիւնն էր,

որուն համառօտը պատրաստել ուռած էր յատկապէս Յ. Հիսարեանին եւ հրատարակած 1847ին: Մտադրած էր անոր ընդարձակն ալ պատրաստել տալու, բայց քիչ յետոյ իր անկումը վրայ հասաւ:

Յիշեալ գիրքէն զատ՝ հետեւեալ գրքերու տպագրութեան սատարած է.

1. Մետաքսարանութիւն, Յ. Կըրճիկեան (1846). 2. Հանրացոյց պատկեր շերամ պահելու. 3. Ընթերցասիրութիւն, Ն. Զօրայեան (1852). 4. Մանր ուսմունք քրիստոնէական, Մարկոսեան (1855): Այս վերջինը կրնանք ըսել թէ մեր մէջ ամենէն շատ տպագրուած գիրքն է:

Մ. Ճէգայիրեան՝ բարեգործ:

Քսան հազարէ աւելի Հայեր մաքսերու եւ ալլեւայլ տեղեր պաշտօնի անցուցած է:

Մինչեւ 1896ի եղերական տարին, Պոլսոյ Մաքսատան բեռնակիրներու մեծամասնութիւնը Հայերէ կը բաղկանար: Մկրտիչ Ամիրայի օրովն է որ մեծ թուով հայ «համար»ներ մուտ գտան Մաքսատան մէջ:

Իր մեծագոյն փափաքը եղած է երկրագործութեան եւ մետաքսագործութեան տարածումը Թուրքիոյ մէջ: Ասոր համար, մետաքսի շատ մը գործարաններ բանալ տուած է ահագին գումարներ ծախսելով:

Հայ թատրոնին հաստատման համար հարկ եղած քաջայերութիւնը չէ զլացած, հակառակ կարգ մը խաւարամիտ Ամիրաներու սադրանքներուն, որոնք դժբաղդաբար վերջապէս յաջողած են առաջին հայ թատրոնը փլցնել Սասնադիւղի մէջ 1859ին. ինչպէս յայտնի է, այս թատրոնը կանգնած էր Առաքել Աթուռն-Տիւրքի:

Ամէն տօնական օրերուն Ճէգայիրեան Ամիրան աղքատիկ տղաքներու

հագուստ չինել կուտար. Բարեկենդանի շաբաթները՝ Սասնադիւղի աղքատները կերակուր չէին եփեր, որովհետեւ Ամիրան ինք կը ղրկէր անոնց ուտելիքը:

Իր ծննդավայրին (Սասնադիւղ) բարեգործութեանը կը հսկէր: Շինել տրւած է իր անձնականէն «Քարա Աղաճի» քարափը ինչպէս նաեւ կամուրջ մը՝ Սասնադիւղը - Այվանսէրային միացնող: Այս կամուրջին վրայէն ինք անցած է - իբր թէ - ձիով առաջին անգամ, պարագայ մը որ թշնամիներուն կողմէ իբր գէնք գործածուած է գինքը կառավարութեան առջեւ զրպարտելու: Քիչ ժամանակ վերջ յիշեալ կամուրջը քանդուած է պետական որոշումով:

Մ. Ճէգայիրեանի անկումը եւ պատճառները:

1850 թուականին սկիզբները Մաքսի յանձանձող (Կէօմըիւք էմինի) անունուած է Ճէգայիրեան Ամիրան. «Այս տիտղոսով ստանձնած էր մաքսի յանձանձումը: Մաքսին կեդրոնատեղին Կ. Պոլսոյ կողմն էր եւ հոն տնօրէն կարգած էր Ստեփան Լիմոնճեան, իսկ ընդհանուր հաշուակալ Նիկողոս Զօրայեան, որ կը ստանար ամսական կարեւոր գումար մը: 1850 ապրիլ 29ին Միսաքեանի գրած իր մէկ նամակին մէջ, Զօրայեան իր այս պաշտօնը կը կոչէ - դժուար, փառաւոր եւ շահաւոր» (Դիմաստուերներ, Հ. Ասատուր, Կ. Պոլիս 1921, Ն. Զօրայեան, էջ 16):

Մեծ Եպարքոս Մուստաֆա Բէշիտ փաշային սեղանաւորն էր Մկրտիչ Ամիրան ու անոր պաշտպանեալն ու բարեկամը միեւնոյն տոնէն:

Նշանաւոր բարեկարգիչ եւ «Կիւլ-հանէ»ի «Խաթթը Հիւմայունին» հեղինակը Մուստաֆա Բէշիտ փաշա 1852էն մինչեւ 1858 երեք անգամ Եպարքոս անունուած է: Այս հռչակաւոր պետական անձնաւորութիւնը մեծապէս կը գնահա-

տէր Ճէզգայիրլեան Ամիրային ձեռներէց ոգին եւ գործի մարդու խորհուրդները: Այս պարագան միայն կը բաւէ ցայտուն կերպով երեւան բերելու Ամիրային արժանիքները:

Մեզք որ իր պաշտօնի կոչած մարդիկը մեծ մասամբ ապիկարներու, շողոքորթներու խումբ մը կը կազմէին: Ասոնց մէջ բացառութիւն կազմողներէն էր Նիկողոս Զօրայեան, որուն մասին Մատթէոս Մամուրեան հետեւեալները կը գրէ իր՝ Հրանտ Ասատուրի ուղղած մէկ նամակին մէջ. «... Զօրայեան կարեւոր դիրք ունէր ու մեծ յարգ ու համարում կը վայելէր իր հնարագէտ խորհուրդներով, սուր եւ փայլուն իմացականութեամբ եւ ոչ նուազ ազատ եւ ուղիղ գիտողութիւններով, որ դաս մը շահագէտներու անախորժ կը թուէին ինչպէս նաեւ իր պետին Ճէզգայիրլեան Մկրտիչ Ամիրային՝ շրջապատեալ լինելով ճշմարտութիւնը քողարկելու հակամէտ անձերէ»: (Կ. Պոլիս, Դիմաստուերներ, Հրանտ Ասատուր, Նիկողոս Զօրայեան, էջ 30-31):

ՆԻԿՈՂՈՍ ԶՕՐԱՅԵԱՆ

Ասոր հետ մէկտեղ Զօրայեանն ալ մեծ արժէք մը չէ ունեցած իբր հաշուակալ, քանի որ կառավարութեան հրամանով իր պաշտօնանկութենէն յետոյ (1852 սեպտ.) փողերանոցին մէջ վար կը

դրուէր վեց ամիս՝ լրացնելու համար ընդհանուր հաշիւները որոնք պատրաստ չէին: Տետրակներն ալ հայերէն բռնւած էին. հարկ կ'ըլլայ զանոնք թուրքերէնի թարգմանել:

«... Զօրայեան իր բոլոր այս պաշտօնավարութեան շրջանին չէր դադրած դրականութեան համար ալ աշխատելէ: Յօդուածներ կը հրատարակէր «Հայաստան»ի եւ «Բաղմավէտ»ի մէջ: Ի լոյս կ'ընծայէր երկու դրքոյկ, «Մօպէնսօն» եւ «Հարստութեան ճամբան», անգլերէնէ թարգմանելով, եւ տպագրել կուտար ընթերցման դասագիրք մը, «Վարժութիւն ընթերցանութեան...»: (Անդ էջ 17):

Ստուգիւ Ն. Զօրայեան մեծ արժանիք ունեցած է իբր գրողէտ, բայց իբր «Կէօմքիւք էմինի»ի մը ընդհանուր հաշուակալ՝ իր պաշտօնին բուն մարդը չէր եղած:

Գալով Մաքսատան Ընդհանուր Տընօրէն Ստեփան Լիմօնճեանին եւ Ամիրային Ընդհ. Գործակատար Պուռուսուգեան Յակոբին՝ ասոնք Ալէմ-Տաղի եւ Կղզիները «հօլարտայութիւն»ներ ընելով ափերով դրամ կերած են, դրամ մը որ իրենց արդար վաստակը չէր բնականաբար:

Ինչպէս որ վերը ըսինք անգամ մը, Ճէզգայիրլեան զինք շողոքորթողներուն, աստուածացնողներուն վրայ մեծ վրստահութիւն ունէր: Հետեւաբար բնաւ չէ մտածած հակալիշուել տալ իր պաշտօնեաններուն գործելակերպը:

Կրնանք ըսել թէ Ամիրան որոշ չափով զոհը եղած է իր պաշտօնեաններուն ապիկարութեանը եւ վատութեանը:

Քիչ մ'ալ պաշտօնական գրութիւնները պրպտենք:

Ճէզգայիրլեան Մկրտիչ Ամիրային անկումին բո՛ւն պատճառը, եպարքոս Մուստաֆա Բէշիտ փաշային ոսոխներուն մեքենայութիւնները եղած է: Այս

վերջինները ուղած են Եպարքոսին սեղանաւորը կործանելով զինքը տապալել:

ՄՈՒՍՏԱՖԱ ՐԷՇԻՏ ՓԱՇԱ,
Մեծ Եպարքոս. Ճէզալիլեան Ամիրային
պաշտպանը

Ինչպէս վերը ըսինք, Ճէզալիլեան «Կէօմրիւք Էմինի» տիտղոսով, ստանձնած էր Մաքսի յանձանձումը 1850ին: Այդ միջոցին ելմտական նախարար էր Ապտիւրրահման Նաֆիզ փաշան, որուն հայրն էր Պարսկաստանի թուրք արտասովոր զեապան հռչակաւոր Սէյիտ Մէհմէտ Րէֆի Էֆէնտին: Վերոյիշեալ Նաֆիզ փաշան, Մեծ Եպարքոս Րէշիտ փաշային պաշտպանեալը եւ Ճէզալիլեան Ամիրային ալ մտերիմ բարեկամն էր: Այս վերջինը երբ ուղեց Սուրիոյ մաքսերն ալ յանձանձել, Մեծ Եպարքոսին թշնամիները զիմակինն վար առին եւ սկսան արձակ համարձակ դործել:

Այսպէս թշնամիներուն պարագլուխը պատերազմական նախարար Մէհմէտ Ալի փաշա (նախկին ծովային նախարար) եւ Մահմուտ փաշա, նոյնպէս

նախկին ծովային նախարար, սկսան բացէ ի բաց ամբաստանել թէ՛ ելմտական նախարար Ապտիւրրահման Նաֆիզ փաշան եւ թէ՛ Կէօմրիւք Էմինի (մաքսի յանձանձող) Ճէզալիլեան Ամիրան, ըսելով թէ այս վերջինը 150,000 քսակ բաց մը ձգած է (մէկ քսակը 500 դահեկան հաշուելով՝ 750,000 օսմանեան ոսկի) եւ թէ ելմտական զանձին ժամանակին չյանձնուած այս գումարը պատճառեղած է որ Մօնթէնէկրօի (Գարատաղ) դէմ ձեռք առնուած միջոցները ճիշդ ատենին չգործադրուին:

Սաֆրէյ Սուլթան Ջատէ Մէհմէտ Սէլահտտին պէյի 1889 թուականին Մեծ Եպարքոս Մուստաֆա Րէշիտ փաշային այլեւայլ նամակները պարունակող եւ «Թուրք քաղաքագէտի մը քաղաքական գրութիւնները» անունով հրատարակած գրքին մէջ («Պիւր թիւրք տիրութեամբ ընդն է վրազը սիյասիյէսի, հրատարակիչ Քեպապճը Առաքել. Կ.Պոլիս 1889»), Մկրտիչ Ամիրայ Ճէզալիլեանի խնդիրը չօչափող երեք նամակներ կան. առնցմէ արտատպումներ ընել շահեկան կը համարինք:

1. Րէշիտ փաշային նախկին ծովային նախարար Մահմուտ փաշային հասցէին գրուած եւ չղրկուած նամակէն հատուածներ.

«... Ինչպէս որ յայտնի է, ապէ 5-6 ամիս առաջ Մկրտիչին խնդիրը երբ սաստիկ արծարծուեցաւ, բարձրաստիւ պատերազմական նախարարը «Ես այս գործին պատասխանատուութիւնը բոլորովին Նաֆիզ փաշային վրայ բեռնել կ'ուզեմ եւ Րէշիտ փաշային բան մը չի պիտի պլչկել տամ»ի պէս յատկանշական եւ ինձ նկատմամբ յանցապարտի իմաստով խօսքերը բնաւ չեմ ընդունիր: Քանի որ Մկրտիչը բանտն է եւ իր տետրակները եւ գրութիւնները մէջտեղ կը գտնուին, հարկաւ ճշմարտութիւնը երեւան պիտի ելնէ»:

«... Որովհետեւ որչափ որ ալ Մկրտիչին հաշիւները հարիւր յիսուն հազար քսակի բաց մը ցոյց կուտան, եթէ առնելիքները, մնացած դրամը եւ իրեն ինչքը ու կալուածները ասկէ հանենք, բաց ըսուած բանին բոլորովին փոքր գումարի մը յանգիլը եւ ասոր ալ «ապրանքէ» չի գոյանալով առնելիքներէ բաղկացած ըլլալը բացայայտ կերպով անտարակոյս պիտի հասկցուի»:

«... Ուրիշ կարգ մը սեղանաւորներ այսպէս մեծ յանձանձումներ չունենալով հանդերձ, կառավարութիւնը անոնց վրայ ահագին գումարներ առնելիք ունի, վերջապէս եթէ սեղանաւոր Բէքմէզ օղլուի (Բէքմէզեան) եւ Էրէմ օղլուի (Գէորգ Երամեան, հայր հանգուցեալ Աբրահամ փաշայի) պարտքերը միացուն, Մկրտիչին ենթադրեալ պարտքին անտարակոյս հաւասար պիտի գան»:

«...Ասկէ զատ, ամէն մարդու ըսածին պէս՝ եթէ Մկրտիչին հաշիւները ուրիշ կերպով բռնուած ըլլային, այսչափ բաց մ'ալ չի պիտի գոյանար...»:

Բէչիտ փաշային այս մատնանշումը շատ ճշմարիտ է. Ճէզայիրլեանին հաշիւները շատ անճարակ կերպով եւ մեծ անփութութեամբ բռնուած են. ու մտածել թէ Ամիրան իր պաշտօնեաները իշխանութեանը կը վարձատրէր ու անոնց ընտանիքներուն ծախքերը նոյն իսկ կը հոգար:

Շարունակենք:

«... Որչափ որ Զերդ Մովակալութեան բուն նպատակը «Մկրտիչին վրայ պարտք բանելուն պատճառաւ պատերազմական պատրաստութիւնները չի կատարուեցաւ» ըսել ուզել է, ասով հանդերձ ամէն մարդ գիտէ թէ այս դրամը ոչ թէ ծովային եւ «բէտիֆ»ներու ծախքերուն այլ ուրիշ պէտքերու յատկացուած էր: Հետեւաբար Գարատաղի խնդրին պատճառաւ ձեռք առնուելիք

միջոցներուն՝ Մկրտիչին պարտքը բնաւ արգելք մը չէ եղած: Եթէ սա ռուսական խնդրին ալ կարեւորութիւնը եւ փափկութիւնը ժամանակին լաւ հասկցուած ըլլար, հարկաւ ճիշդ ատենին, Նորին Արքայական Բարձրութեան շնորհիւ, պարտ ու պատշաճ պատրաստութիւններ կատարուած կ'ըլլային...»:

Մեծ Եպարքոս Մուստաֆա Բէչիտ փաշա, որուն թարգմանը եւ խորհրդակիցը եղած է Յակոբ Կրճիկեան քաջ դիւանագէտ Պոլսեցին, ձեռքէն եկածին չափ պաշտպանել ուզած է Ճէզայիրլեանը, բայց իբր խորագէտ պետական անձնաւորութիւն հետեւեալները կ'աւելցնէ իր նամակին վերջաւորութեանը.

«...Այս բաները գրելուս պատճառը պարտքերը արդարացնել եւ կամ Մկրտիչը պաշտպանել չէ բնաւ: Որովհետեւ այս տեսակ դործերու մէջ պարտքերու արդարացումին ինքզինքս ոչ կարօտ եւ ոչ ալ ստիպուած կը զգամ: Նոյնպէս ալ Մկրտիչին խենթօրէն եւ անփութօրէն դործած արարքներուն ամենէն շատ այս պանողներէն մէկն ալ ես եղած եմ: Ասոր հետ մէկտեղ այս մարդուն վերաբերեալ բաներուն ալ՝ սոսկ իրեն պատկանելուն՝ իմ տուած բացատրութիւններս անպատճառ ճշմարտութիւնը երեւան բերելու նպատակաւ գրուեցան: Ասկէ զատ այս տեսակ դրամական վնասները կառավարութեանց ա'յն աստիճան ահագին կորուստներ չեն պատճառեր. հապա այն մեծամեծ վէրքերը՝ բո'ւն իսկ նախարարներուն յոռի կերպով ձեռք առած միջոցներէն յառաջ կուգան: Այս բաները մանրամասնաբար ինձ անծանօթ են: Հետեւաբար այս խնդրէն ա'յն աստիճան տաղնապելու եւ ամէն բան ասոր կապելու փաթթելու բնաւ հարկ չի կայ...»:

(Պիւր թիւրք տիրլումաթընըն էվրաքը սիյասիյէսի. Մէհմէտ Սալահէտտին. Գիթապը Առաքել, Կ. Պոլիս 1306=1889):

Քանի որ վերը Յակոբ Կրճիկեանի (1806-1865) անունը յիշեցինք, կարգ մը տեղեկութիւններ ալ այս անձի մասին տանք:

Սերգիշէնի Փարիզ գտնուած միջոցին, 1835էն մինչեւ 1838ը անընդմիջաբար եւ 1840էն 1846 զանազան ընդհատումներով Փարիզ գտնուած է նաեւ Յակոբ Կրճիկեան, որ նոյնպէս Յովհաննէս Եղեկեանի աշակերտ էր: Յակոբ Կրճիկեան իր ուսումը կատարելագործելու համար, Րէշիտ փաշայի երկրորդ անգամ Փարիզի դեսպան կարգուած պահուն իրեն ընկերացած է իբր փաշային տղայոց դասատուն: Յետոյ Րէշիտ փաշայի միջնորդութեամբը կարգուած է Փարիզի դեսպանատան Բ. Թարգման: Այդ շրջանը զարգացման եւ կատարելագործութեան շրջան մը եղաւ Կրճիկեանի համար որ ընտելացաւ Փրանսական մտքին...: Ինք ընդհանուր եւ լայն զարգացում մը ունեցաւ, մանաւանդ իբր քաղաքական մարդ հետեւելով պետական վարչական կազմակերպութեանց ոգւոյն, որուն թափանցել իր մեծանուն պաշտպանին, Րէշիտ փաշային ալ կէտ նպատակն էր... 1838ին Յակոբ Կրճիկեան Րէշիտ փաշային հետ, որ Լոնտոնի դեսպան անուանուած էր, տեղափոխուեցաւ Անգլիա իբր Ա. Թարգման օսմանեան դեսպանատան:

«1839ին երբ Րէշիտ փաշա պահ մը Եպարքոսի պաշտօն վարեց, Յ. Կրճիկեան Լոնտոնի օսմանեան դեսպանատան գործերը վարեց իբր գործակատար:

«...1841 օգոստոսին, Րէշիտ փաշա Փարիզի դեսպան կը կարգուի, 1843ին կը դառնայ Կ. Պոլիս միշտ իր հետ ունենալով Կրճիկեանը, որ ասկէ զատ կ'ընկերանայ Շէքիպ էֆէնտիի, Սարիմ փաշայի արտասովոր դեսպանութեանց Ի Վիեննա, ի Փարիզ եւ ի Լոնտոն...»:

«... 1846 Րէշիտ Մեծ Եպարքոս անուանուելով Յակոբ Կրճիկեան եղաւ Ե-

պարքոսին Թարգմանը եւ իր այս պաշտօնին բերմամբ անոր խորհրդականը. վասն զի իրապէս Եւրոպական զարգացմամբ առաջին օսմանեան պաշտօնատարն էր զրեթէ ինք: Իր ազդեցութիւնը Րէշիտ փաշայի վերականգնիչ գործունէութեան մէջ խորապէս զգալի եղած է, ինչպէս մեր Պատրիարքարանի գործերը բարեկարգելու աշխատութեան մէջ» (Ազգային Մահմանագրութիւնը, իր ծագումը եւ կիրառութիւնը, Յիսնամեայ տարեդարձին առիթով, Ա. Ալպոյաճեան: Ընդարձակ Օրացոյց, Կ. Պոլիս, էջ 228-230):

Յակոբ Կրճիկեան ձեզայիրլեան Մկրտիչ Ամիրային բարեկամն էր եւ խորհրդակիցը: Այս ճարտար դիւանագէտին պէտք էր ձեզայիրլեանի պէս լուսամիտ եւ ազատ զաղափարի տէր ազդեցիկ մարդ մը որուն միտքը եւ ուղեղը պատրաստեց դիւրութեամբ խաւարամիտ բայց խորամանկ Ամիրաներու դէմ պայքարելու: Հետեւաբար երկուքը միանալով՝ բարեկարգիչներու պետ Մուստաֆա Րէշիտ փաշայի եւ ասոր աշակերտ Արտաքին Գործերու նախարար Ալի փաշայի միջոցով պետական Փէրմանով հաստատել տուին «Գերագոյն» եւ «Հոգեւոր» կրկին ժողովները որոնք 1847էն մինչեւ 1860 տեւեցին:

Յակոբ Կրճիկեան՝ Ամիրային անկումէն յետոյ մոռցաւ զինքը եւ չհետաքրքրուեցաւ իրմով, ինչպէս նաեւ ձեզայիրլեանին միւս բարեկամները եւ բարերարեալները: Ամէն պարագայի մէջ այս երեւելի Հայուն կեանքը արժանի է ուսումնասիրութեան:

2. Երկրորդ նամակ Րէշիտ փաշայի ձեզայիրլեանի մասին.

ձեզայիրլի օղլուի խնդիրը

«Սարրաֆ Մկրտիչին կայսերական անձնական դանձուն պարտական մնացած գումարին ինչ կերպով վճարուելիքը Ձերդ Բարձր Նախարարութեան գրուած եւ տեղեկագրուած էր...»:

Բէշիտ փաշա վերջապէս իր ստորնեւորուն ուժին առջեւ տեղի տալով չէ կրցած ձէզայիրլեանը ազատել, այսպէսով Ամիրային ունեցածը չունեցածը կառավարութեան կողմէ գրաւուած է վերջնականապէս:

Երմտական նախարարութիւնն ալ իբր պատասխանատու՝ Բէշիտ փաշայէն հազար տասնըվեց քսակ երեք հարիւր երեսուն զրուչ գումար մը պահանջած է:

Սոյն նամակին մէջ Բէշիտ փաշա այս բացին ինչպէս կարգադրուիլը կ'իմացնէ, այսինքն «Սարրաֆ հօճա Մաքսուտ»ին (Մաքսուտ Ամիրայ) ջանքերուն շնորհիւ «Եահեա»յի ազարակներուն պարտքերուն եւայլնի ինչ ձեւով գանձուելիքը կը թուէ:

Ասկէ կը հասկցուի որ Մաքսուտ Ամիրան Բէշիտ փաշային օգնութեան փութացած եւ կարգադրումի ձեւ մը դրած է:

Այս նամակին օրինակին տակը դրքին հեղինակ Սաֆիյէ Սուլթան Զատէ Մէհմէտ Սալահէտարին պէյ հետեւեալները կը գրէ իբր ծանօթութիւն.

«Սեղանաւոր Մկրտիչ՝ ձէզայիրլի օղլու անունով հուշակաւոր է: Այն տեսները կառավարութեան երմտական գործերը այս տեսակ մարդերու տնօրէնութեան տակ կը դառնուէին: Այս Մկրտիչը այս տեսակ կապարառուի գործերովն եւ ուրիշ ձեռնարկութիւններու շնորհիւ շտապանց հարստացաւ: Բէշիտ փաշայի պաշտպանութեանը կոթնած՝ այն ժամանակներու կացութեան տեսակէտով բոլորովին չհանդուրժուելիք ձեւով մը հպարտ եւ փարթամ կեանք մը կը վարէր: Խաղաղի մէջ իշխանական «Գօնաք» մը ունէր որուն մէջ շատ մը ծառաներ կը գտնուէին: Ասկէ զատ ըսկած էր «Վերին Վոսիոր» Ենի Գիւղի մէջ շատ մեծ եւ փառաւոր քարուկիր ծովեզերեայ ապարանք մը կառուցանել: Այս միջոցին է որ իր բաղդին հա-

կառակող թշնամիներու գրգռմովը եւ սադրանքներովը Ալի, Մէհմէտ Ալի եւ Բիգա փաշաներու առեւութեանը զոհ գացած է. որով 1268 (1852) «Շէվվալ» ամսոյն մէջ Մեծ Եպարքոս Բէշիտ փաշային պաշտօնանկութիւնովը իր կործանումին ցանկացող անխիղճներուն վրիժառու ճանկերուն տակ ինկած է:

«Վերոյիշեալ նամակներուն պարունակութենէն ալ ինչպէս որ կը հասկցուի, Մկրտիչ յանցաւոր, այսպանելի գործ տեսնող եւ ինչ որ ալ ըլլայ, արդարութեան եւ իրաւունքի տեսակէտով՝ պէտք էր միւս սեղանաւորներուն ալ հաշիւները քննել: Բայց այսպէս չեղաւ: Խեղճ մարդուն ամբողջ գոյքը, հարստութիւնը, կալուածները գրաւեցին եւ նոյն իսկ իր ընտանեկան բոյնն ալ քանդեցին: Մկրտիչը պաշտպանելու նպատակով այս խորհրդածութիւնները չենք ըներ: Թէ որ իր գործած սխալներուն համար իրեն պատիժ մը տնօրինուէր, ոչ ոք ասոր դէմ պիտի խօսէր. բայց իրեն հանգէտ անդթութիւն եւ անիրաւութիւն գործուելուն համար է որ Մկրտիչ, թէև անիրաւ, հանրութեան առջեւ իրաւունք չահած եւ անիրաւուածի համբաւ ստացած է:

«Իր թշնամիները զինքը կործանելով բարկութիւննին չեն յազեցուցած, այլ այս արատով ուղած են խեղճ Բէշիտ փաշան ալ օգտոտել, թէև չեն յաջողած»:

3. Մեծ Եպարքոս Բէշիտ փաշային կողմէ Սուլթանին ուղղակի մատուցուած աղերսագիրը:

Այս աղերսագրով Բէշիտ փաշան, ձէզայիրլի Ամիրային ծովային նախարար Մէհմէտ Ալի փաշային վրայ ունեցած պահանջքին մասին կը խօսի եւ կարգադրուիլը կը խնդրէ:

Սակայն այդ միջոցին Եպարքոսական փոփոխութիւն կատարուելով ձէզայիրլեանին պահանջն ալ (ահագին գումար մը) ջուրը կ'իյնայ:

Վերոյիշեալ աղերսագրին ընդօրին-

նակութիւնը տպագրուած է միեւնոյն գրքին 314-315 էջերուն մէջ:

Անցեալ ամառ Խասգիւղ գացի այց մը տալու ձէգայիրլեան Ամիրային գերեզմանին: Ընկալիրլեան գերդաստանին յատուկ ընդարձակ եւ պատերով պաշտպանուած՝ տապանաքարերով լեցուն «թաղ»ին մէջ կը հանգչի ան, իր հօրը Սարգիս Ամիրային ամենափառաւոր դամբարանին քովիկը. աննշմար հողին հաւասար եղած է իր գերեզմանին տեղը: Իր շուրջը, բոլորակը, քիչ մը հեռուն կը բարձրանան իրմէ երախտաւորեալներու գեղակերտ կոթողները եւ տապանաքարերը: Հոն են Գրիգոր Աղաթօն, Մկրտիչ Աղաթօն, Մոմճեաններ, Նէվրուզներ, Շահնապարեան վարդապետ, եւն. Էն:

Դիտեցի գերեզմանատան բարձունքէն Խասգիւղը, արեւամուտին՝ մերկացած իր անցեալ փառքէն, իր Ներսէսեան ազգային վարժարանով, Գալֆայեան որբանոցով, իր «ձէգայիրլին փողոցով», մանաւանդ հոյակապ Ս. Ստե-

ղամբանականը «Ունայնութիւն ունայնութեանց...» բնարանով: Սրաի սեղմում մը ունեցայ ու կրկնեցի մտովի. «Ապերախտութիւն ապերախտութեանց, ամենայն ինչ ապերախտութիւն է»:

բաղդին մէկ քմահաճոյքով, ձէգայիրլեանի գերեզմանին վրայ բնութիւնն իսկ զլացած է իր կանաչութեան ձրի չընորհը:

(Վերջը յաջորդ քիւով) Գ. ՀՆԱՍԵՐ

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ. — Մեր աշխատակիցը Գ. Հնասէր, կ'ըսէ թէ ինչ ինչ ամիրաներ հացկատակ պատուելիներու ձեռքով իրենց ազատեմքին իշխանական ծագում վերագրող գրուածներ յերիւրել տուած են եւ կը հարցնէ թէ արդեօք Հովութեանց գերդաստանին մասին գրուածը այս տեսակէն չէ:

Հիսարեան նշմարիտ մտաւորականի յարգելի տիպար մըն էր, հեռու հացկատակ մ'ըլլալէ. Բանասէրի իր այդ տողերը ան գրած է, հիմնուելով՝ ոչ թէ երեսկայութեան, այլ Հովութեան հին գերդաստանին մէջ շատոնց ի վեր գոյութիւն ունեցող աւանդութեան մը վրայ: Այդ աւանդութիւնը գրի առնուած է, Հիսարեանէն եւ ձէգայիրլեան Մկրտիչ Ամիրայէն եօթանասուն տարի առաջ, եռյն ինքն Ակնայ մէջ, տեղւոյն ստաջնորդին ձեռքով, վկայագրի մը մէջ, որ իմ ընտանեկան թղթերուս մէջ կը գտնուի եւ որուն պարունակութիւնն է հետեւեալը.

«Զարմ տոեմին Հովութեանց՝ ուստի՞ կամ զիս՞րդ եղեւ յորջորջիլ Հովութեանք, յայտ լիցի ի ներքոյ հետեւեալ բանից:

«Արդ՝ թէպէտեւ ունին սոքա գարձանագրութիւն ներնդոց իւրեանց առ ինքեանս՝ դրոշմեալ իսկ ի նոցունց նախնեաց, որք միանգամ ծագեալ եղեն մի գետ միոյ, բայց առ հաւատի ապացուցութիւն ցանկացողաց (կամ բննողաց) այն եւս մեծուպէս բաւականացեալ՝ շատ լիցի, որ ի միում յիշատակարանի գրչագիր հին Յայտաւորի ի մագաղաթի գրեցելոյ եւ եղելոյ յեկեղեցւոյ մեծանուն Ապուշիս գեղջն հռչակաւոր մայրաքաղաքիս Ակնայ՝ գրեալ եւ յայտնեալ հաւաստեալ ի վաղեմեայց երիցայց անտի ի հիմաւորց ծերունեաց եւ ի քահանայից, թէ ո՞ւստի գոյ յառաջացեալ տոեմին սոցա եւ կամ եւս ո՞րպէս, ուրանօր գրի այսպէս.

«Ի բուականութեան Հայոց ԶԵԳ (այս է

ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐԺՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ

Փաննոս եկեղեցիով, որուն մէջ Ներսէս Վարժապետեան 1861 ապրիլ 2ին խօսած է ձէգայիրլեան Մկրտիչ Ամիրային

յամի Տեառն 1494) Մելիք Պուղամայ անուն ուրումն բարեպաշտի յազգականութենէ բազաւորաց ի ցեղէ Ռուբինեանց՝ թէպէտեւ լինէին ինքեան որդիք բազումք, այլ ոչ մի ի նոցանէն ապրէր. եւ այս աշապէս մինչեւ ցմեռասանեալ որդի ծնունդս. վասն որոյ կարի յոյժ տարակուսեալ Պուղամայ ընդ վաւանոյշ բարեպաշտ ամուսնոյ իւրում ընդ այն անյաջող իրողութիւնս՝ որ դիպեալ պատահէր նոցա, եւ կային ի մեծի վարանման. եւ հայցէին իսկ ուխտիւք յազօթս հանապազօր, զի բարձցէ Տէր յինքեանց գտարաբախտութիւն այն ընդ ամենաւստ տիրական խնամոցն. ուստի հայեցաւ Տէր յերկնից ի բարձանց ի ջերմեռանդութիւն ազօթից նոցա եւ տառապանաց եւ գթացաւ ի նսա, եւ առաքեաց զվարդապետ ում ի կերպարանս նոցաւորի, որ տսէր ինքեանց, թէ՛ Դիւք գայս ի սիրտս ձեր, զի յորժամ տայցէ ձեզ Աստուած մանուկ մի, զանուն նորա Հովիւ կոչեսցիք, եւ նա երկայնակեաց եղիցի եւ ժառանգ ձեզ յազգէ ազգ, որ եւ հաւատարիմ իսկ յիջիք, զի թէ արասցիք ըստ բանիցս ըստ այսոցիկ, յետ իբր ամսոց ընկից հանդերձեալ է Աստուած պարգեւել ձեզ զորդի, բայց ի ծնանելն մի՛ եղիցի ձեզ մկրտել զնա մինչեւ ցաւուրս քառասուն. քանզի յաւուր յայնմիկ ես եկից մկրտել, եւ հաւատացին այր եւ կին բանին զոր ասաց ցնոսա, եւ զնաց ի նոցանէ վարդապետն: Եւ եղեւ յամսեան յիններորդում, ծնաւ մանուկն ըստ աստուածազգացիկ առն բանի, որ եկն յաւուր յորում ասաց ցնոսա, եւ մկրտեալ զնա, եղ զանուն նորա Հովիւ, եւ յայնմեւտէ ոչ եւս երեսեալ ումեք, եղեւ անյայտ:

«Մտին իրի սոքին իսկ Ռուբինեանքս դիպուածով այնուիկ այնուհետեւ եղեն անուանիլ Հովուեանք մինչեւ ցայսօր ժամանակի, եւ որք եւս յառաջ եկին ի Հովուէ անտի մինչեւ ցայժմ, ցուցանին մի առ մի կարգաւ ի հանդիսականաց տոհմացոյց պատկերդ: Եւ արդ գայս ամենայն ստուգութեամբ գաղափարեալ գրեցի, եւ ետու ի վկայութիւն Հովուեանց մեծապատիւ Հովիւ Ամիրային:

«Ի 1779 յուլիսի 23, Մեծի վիճակին Ակնայ առաջնորդ Միքայէլ վարդապետ»

Այս գրութեան մէջ յիշատակուած «տոհմացոյց պատկերը» ազգաբանական ծառ մըն է միրային մօտ:

ուր 1494ին Ակնայ մէջ Հովուեանց գերդաստանը հիմնող Պուղամէն եւ իր որդի Հովիւէն ըսկսեալ նոյն ընտանիքի բոլոր նիւթերու անդամներուն անունները նշանակուած են մինչեւ անցեալ դարու եօթանասնական բուականները: Այդ ազգաբանական ծառին ներքեւ կը գտնենք դարձեալ յիշատակարան մը, ոտանաւոր, ուր կը յիշուի նաեւ Պուղամի հայրագիր Պունեաքը որ Միքայէլ վարդապետի վկայագրին մէջ մտնուած է.

Վերտեսաւ լեր ցուցակիս եւ իմա
Զի Ազգ Հովուեան գարմիս ցուցան ի սմա.
Թէ այսոքիկ յորմէ՞ արդեօք սերեցան,
Եւ կամ Հովուեանք սոքա վասնէ՞ր կոչեցան.
Պունեաք անուն ուրումն ոչ լեալ է գաւակ,
ԶՊուղամն արարեալ է իւր հոգէգաւակ.
Եւ Պուղամայ թէեւ որդիք լինէին,
Բայց ոչ մի ի սոցունց երբեք ապրէին.
Այր ումն Պուղամայ գայս բան խրատ տայ,
Թէ մինչ լիցի գաւակ Հովիւ յորջորջեալ,
Եւ մինչ ծնաւ որդի անուանեաց Հովիւ,
Ուստի անուանեցաւ Հովուեանքս մեք սովիւ,
Եւ ես վերջին Հովիւս հոգ տարեալ բերի
Զայսոսիկ անքերի եւ ի ձեւ թւի:
Եւ արարման թիւըն սորին այսոքիկ.

Եղկելի եմ լալի մեծ ողբալի

415 81 255 743

Նոր գրիչ մը գումարած է այդ բուանշանները եւ համած է՝ 1494 բուականը:

Այս թղթերը չեն ապացուցաներ անշուշտ թէ Պուղամը Ռուբինեանց տոհմակից էր, բայց ցոյց կուտան Հովուեան ընտանիքի հնութիւնը: Արդէն, Ապուշեյսցոց մէջ ցարդ կենդանի մընացած է աւանդութիւն մը որու համեմատ Հովուեանց նախնիքն են որ հիմնած են այդ գիւղը:

Հիսարեան ուրեմն ոչինչ հնարած է, բայց իր պատմութեամբ՝ աւելի մանրամասնեալ ըլլալով՝ թերեւս հիմնուած է Յայսմաւուրքի այն Իշտուածին իսկ վրայ որուն կ'անդարկէ Միքայէլ վարդապետը եւ որուն ամբողջական օրինակը թերեւս կը գտնուէր Ճէգայիրիւան Մկրտիչ Ա.

Ա. 2.